

POETIKOS TERAPIJOS PATIRTIS: SERGANČIŲJŲ ŠIZOFRENIJA ĮGALINIMAS ĮVEIKTI SOCIALINĘ ATSKIRTĮ

JŪRATĖ SUČYLAITĖ

KLAIPĖDOS UNIVERSITETO SVEIKATOS MOKSLŲ FAKULTETO REABILITACIJOS
KATEDRA, KLAIPĖDOS PSICHIATRIJOS LIGONINĖ

Poetikos terapija įgalina asmenybę išreikšti jausmus, realistiškai matyti pasaulį, ugdo gebėjimą reflektuoti emocinės patirties tema, atrasti naują egzistencijos išvargą ir peržengti asmenybės nusibrėžtas ribas.

Poetikos terapijos grupėse mano ugdomi šizofrenija sergantys asmenys yra 1) stigmatizuoti, tai yra patyrę pažeminimų visuomenėje, kartais net psichikos sveikatos priežiūros įstaigose; 2) jie nevertina savo individualumo ir menkai suvokia savo tapatybę; 3) yra vieniši, neturi gilesnio dvasinio bendravimo įgūdžių; 4) jiems trūksta sugebėjimų sujungti patyrimus į visumą, yra valdomi aplinkybių, neieško priežasčių ir pasekmių; 5) jaučiasi aukos, o ne gyvenimo kūrėjai; 6) dažnai deklaruoja humanistines vertybes, bet nėra įsisą-

moninę teigiamų potyrių; 7) jų gyvenimui trūksta gražaus tikslo; 8) jie bijo prisiminti traumuojančią patirtį, bet yra valdomi negatyvios patirties; 9) jie dažnai yra nepajėgūs pripažinti, kad serga psichikos liga ir būtina vartoti vaistus; 10) dažnai konfliktuoja su namiškiais arba tampa labai liguistai prieraišūs.

A. Griškonytė ir R. Bačiulytė (1997) teigia, kad ir sveikiesiems, ir psichikos ligoniams būdinga menkai išreikšta individualumo vertybė. Autorės atkreipia dėmesį į tai, kad asmenybės brandumas priklauso nuo vertybių sistemos susiformavimo ir vientisumo, o to vientisumo psichikos ligoniams trūksta: jie neturi gyvenimo tikslo, nesistengia numatyti konkrečių uždavinių tikslui siekti, o jei ir turi kokių planų, tai tik tokių, kuriuos jiems kelia socialinė aplinka. Tikslai giliai neįsisąmoninti, lengvai prarandami ūmėjant ligai. Savojo „aš“ individualumo nejautimas, gyvenimo tikslų stoka daro žmogaus gyvenimą tuščią ir nuobodų. A. Griškonytė ir R. Bačiulytė (1997) tvirtina, jog jausdami gyvenimo tuštumą ir nuobodulį, psichikos ligoniai susikuria spalvingo gyvenimo viziją, menkai susietą su tikrove. Negebėjimas žiūrėti į realybę, bėgimas į iliuzijų pasaulį dar labiau pablogina žmogaus psichologinę ir socialinę adaptaciją, dar labiau dezintegruoja asmenybę.

Tai, kad žmonės nevertina individualumo ir jaučiasi gyvenimo aukos, yra labai susiję su dabartine sociokultūrine situacija. Pastebėta, kad socialinis išsivystymas priklauso nuo sensitivityvumo ir santykių su kitais žmonėmis sėkmingumo (Phillips, 1968). Kiti mokslininkai atkreipia dėmesį, kad neintelektinės krypties emociniai konatyviniai faktoriai slopina adaptaciją (Juodraitis, 2004). Vertėtų patyrinti, kaip iš dalies išgyventi jausmai, jų nepažinimas ir neįsisąmoninimas veikia psichopatologinius simptomus ir asmenybės adaptaciją.

Mano ugdomieji pacientai dažnai paklausia, kaip aš iš jų *ištraukiu* nenusakomą sunkumo jausmą. Emocinio palengvėjimo priežastis – kartarsis. JAV ligoninėse pastebėta, kad baigę poetikos terapiją pacientai pareiškia norą mokytis literatūros, meno, kalbos, kitų humanitarinių dalykų. Tai tvirtina ir mano dešimties metų praktika.

Nepažįstame savo jausmų, dažnai jų bijome, daugelio patyrimų neįsisąmoniname. Kuo daugiau mumyse tos neįsisąmonintos patirties,

tuo labiau bijome realybės, tuo silpnesnė mūsų asmeninė pozicija, tuo didesnis gynybiškumas ir blogesnė adaptacija. Vienas mano ugdytinis, apie dvidešimt metų sergantis sunkia šizofrenijos forma, dažnai patiriantis regos haliucinacijas, gyvenantis be niekieno globos, yra gana gerai adaptavęsis, sugebantis konsultuotis su visais specialistais, dirbančiais psichikos sveikatos priežiūros sistemoje. Jis nuolat pabrėžia, jog be meno terapeutų pagalbos jis neišsilaikytų laisvėje, atsidurtų uždarame psichiatrijos skyriuje už grotų.

Televizijos programos neskatina išgyventi natūralių jausmų, neugdo intelektualių gebėjimų. Įsitempęs žmogus užgožiamas naujais dirgikliais. Laikraštyje „Klaipėda“ L. Donskis (2007) televizijos laidų kultūros situaciją pavadino analfabetų šėlsmu, kone visuotine vulgarizacija ir barbarizacija.

22 metų jaunuolis poetikos terapijos metu liudijo, kad apsisprendimas savižudybei buvo susijęs su jį supančių žmonių nuotaikomis.

Buvau pasiruošęs nusižudyti lapkričio 17 dieną. Man pasidarė baisu tarp žmonių. Visi kalbėjo apie didėjančias kainas, kasdien sunkėjančią gyvenimą. Norėjau sutikti nors vieną laimingą žmogų, žinantį gyvenimo prasmę. Nesutikau. Visi kalbėjo tik apie sunkumus. Girdėjau per radiją, televiziją, kad bus dar sunkiau. Aš sergu nepagydoma liga. Man nelengva nepasiduoti, o aplink visi nelaimingi. Pradėjau rengtis savižudybei.

Norėdami įgalinti darbingumo netekusį, sergantį šizofrenija deprese, sišką asmenį įveikti socialinę atskirtį, turime ne tik mokyti įveikti baimes, ne tik pagerinti savęs vertinimą ir atrasti „Aš“ koncepciją, bet ir parengti sąveikai su žlugdančia socialine aplinka. A. Maslow (2006) įrodė, jog mažiau išsenka tos asmenybės, kurios leidžia sau būti savimi. Poetikos terapijoje žmogus nuolat atranda savo gyvenimo epizodus, požiūrius, mokosi juos pažinti, o naujus patyrimus integruoti į visumą. Reflektuojant potyrių temomis, kai kurie psichikos dariniai pakinta. Jiems transformuojantis, patiriami stiprūs dvasiniai išgyvenimai, stipresni už asmeninius.

A. Hynes (1994) klasikinė interaktyvioji biblioterapija, arba poezijos terapija, suprantama kaip grožinės literatūros, kliento ir terapeuto

sąveika. Meninė kalba yra raktas, atrakinantis užsisklendusią sielą. Individuali kliento reakcija į perskaitytą tekstą, jo spontaniškos laisvos asociacijos yra medžiaga terapiniam pokalbiui. Diskutuojant stengiamasi atrasti kiek galima daugiau patirčių ir požiūrių į tą patį reiškinį, atrasti galimybes rinktis vienokį ar kitokį sprendimą. Paprastai dirbama grupėje.

JAV interaktyviosios biblioterapijos, arba poetikos terapijos, specialistas turi bakalauro laipsnį atitinkančias psichologijos ir literatūros žinias ir yra baigęs dvejus metus trunkančią specialią studijų programą, kurioje ne tik mokomasi grožinėje literatūroje išvelgti didaktines egzistencijos žinias, ne tik dirbama su profesionalu ugdytoju (angl. *mentor-supervisor*), bet ir įgyjama terapijos grupelės dalyvio patirties (angl. *peer experience*). Savo vidinio gyvenimo, įvairiausių būsenų pažinimas yra būtinas, kad galėtum būti empatiškas, išsaugotum optimizmą, išliktum stabilus nepalankiausiomis sąlygomis. Patariu kiekvienam, dirbančiam biblioterapijos grupelės vadovu, rašyti savo išgyvenimų dienoraštį. Be savo išgyvenimų tyrimo neįmanomas tobulėjimas.

Procesas labai paprastas. Susirinkę į grupę, susėdame ratu. Visi lygūs. Terapeutas – nedirektyvus lyderis: jis kreipia procesą patirties jungčių link ir nepamiršta, kad visada reikia atrasti viltį. Terapeuto pareiga – grupėje užtikrinti pagarbą kiekvieno dalyvaujančiojo atviram kalbėjimui, patirties, kad ir kokia klaidinga ar sunki ji būtų, išsakymui. Kiekvienas dalyvaujantis turi jaustis reikalingas ir saugas.

Kokią literatūrą skaityti? Mazza (1999) teigia, jog geriausia skaityti tokį kūrinį, kuriame klientas atpažintų savo patirtį. Pirmuosiuose susitikimuose žmonės nesijaučia labai saugūs, jie gana susikaustę. Pradžiai tinka eilėraštis, atvirai išreiškiantis žmonių dvasinį bendrumą, pavyzdžiui V. Vitmeno „Šitas stalas padengtas visiems...“. Galime kalbėtis, ar dažnai esame pakviečiami prie dieviško stalo, prie kurio galima dalintis visais jausmais, net ir tais, kurie slegia. Kas, kada mus pakvietė prie tokio stalo? O kokius žmones mes kviečiame prie savo stalo? Galimos įvairiausios asociacijos: susirinkusieji gali kalbėti apie būtinią stalą ir apie labai daug jiems gera padariusius asmenis. Svarbu išvengti įsitikinimų ir požiūrių deklaravimo. Vertybė – autentiška

kiekvieno dalyvio patirtis ir terapijos procese atrandamos žmoniško bendrumo jungtys.

Galime skaityti M. Kontrimaitės „Senutę mūžą“. Daugelis mūsų klientų turi spintas, ne vienas joje matė sukandijusį drabužį. Tą patirtį žmonės atpažins, o kažkas gal net apsverks, kad turėjo atsisakyti meninės kūrybos ir uždarė savo mūžą į spintą, kaip ir eilėraščio lyrinė herojė. Apie mūzas dažniausiai kalba poetai, bet svajonė, įkvėpimas kažko siekti yra ne tik poetų privilegija.

Terapeuto svarbiausia užduotis – pamiršti savo rolę ir klausyti kalbančiojo balso, tylos pauzių, minčių. Beklausydamas terapeutas negali (pagaliau ir nereikia) ilgai būti pasinėręs į kalbantįjį. Jis pradeda jausti save: kas jį jaudina, kokia jo asmeniška patirtis atgyja. Kažkur erdvėje jo asmeniška patirtis susikerta su atvirai kalbančio patirtimi. Tas bendrumas yra labai universali egzistencinė tiesa, ir ją reikia ištarti. Ištariama tiesa yra persmelkta terapeuto individualiu emocionalumu ir stebuklo – sąlyčio su kita pasaulėjauta – išgyvenimu. Tokią ištartą ugdytinis atranda kaip savo viltį, kaip nesibaigiantį kelią į šviesą. Teoriškai tai galima pagrįsti empatijos reiškinį aiškinančia psichoanalitine koncepcija (Podgorecki, 2005), filosofinės poetikos koncepcija (Kačerauskas, 2006).

Dirbant su depresiškais šizofrenija sergančiais žmonėmis, neretai susiduriama su visišku jų veiklos sulėtėjimu, mimikos ir kalbos užslopiniu. Išgirsti tai, kas slypi po užslopiniu, iš tiesų nelengva. Šiuo atveju paciento vos girdimai pakartotas, literatūros kūrinyje skambėjęs žodis tampa neįkainojama vertybe užmezgant dialogą. Ištartą žodį terapeutas gali pakartoti keturiose, penkiose poetinėse konstrukcijose. Vienoje iš jų ugdytinis išgirsta tai, kas išreiškia jo išgyvenimų esmę ir atsiliepia dar keliais žodžiais, raustančiu veidu, sublizgančiomis, apsiąšarojančiomis akimis, greitėjančiu kvėpavimu. Jau noriu apsidžiaugti, kad poetikos terapija ir šiam žmogui dovanos kalbą išgyvenimams išreikšti, bet mano dialogas su ugdytiniu vėl pradeda akmenėti. Jo išgyvenimai į žodžius nepakyla, žmogus išsigąsta savo kūno kalbos, atgyjančių jausmų. Bet aš jau žinau žodį, gebantį pažadinti ugdytinio kūno kalbą. Jį vėl pakartoju ir laikiu atgyjančio dialogo. Pajaučiu, kad tylinčiojo klausau ne tik aš, ne tik grupė, bet ir sienos. Ne išgirstu, bet

pajaučiu klausimus, temas, kurie yra tylinčiojo savastis. Atsiliepiu į jas žodžiais, kurie man pačiai yra stebuklas. Kai baigiu, tylintis dažnai prisipažįsta: „Aš dabar taip jaučiuosi, kaip jūs ką tik sakėte“. Po šių tylinčiojo žodžių ne vienas grupės dalyvis prisipažįsta, kad ir jam buvo labai sunku, kad ir jis tai išgyveno. Šį reiškinį savo praktikoje pastebėjau seniai, suvokiau jį kaip savo poetinę patirtį, vėliau supratau, kad tai leviniškasis į Kitą nukreiptas dialogas.

Ne visada lengva. Kartais žmogaus emocionalumas atgyja trumpam, kartais jo asociacijos niekuo nesisieja nei su eilėraščiu, nei su grupės narių išgyvenimais, dažnai jo pasakytos mintys tėra tik deklaratyvus pamokymas, kaip gyventi. Jei deklaruojančiomis sustabarėjusiomis frazėmis prakalbo bendraujantis žmogus, galiu jam užduoti autentiškumą provokuojančius klausimus ir pasiaiškinti, kodėl tai darau. Sunkiausia, kai negyvą frazę ištaria negebantis bendrauti, labai uždaras žmogus. Jį labai lengva sužeisti, būtina apsidžiaugti bet kokių jo aktyvumu. Antra vertus, jis turi jaustis toks pat pajėgus kaip ir visi kiti. Žvelgiu į prakalbusį skurdžia kalba, kuri neranda sąlyčio su mūsų išsakytomis mintimis. Klausau žmogaus kvėpavimo, blankių intonacijų, tariamų žodžių garso stiprumo. Kur mūsų bendrumas? Kartais atsimenu kažkokio eilėraščio eilutę, kuri tampa tarpininku tarp mūsų pokalbio konteksto ir prakalbusio žmogaus nelanksčių, deklaratyvių frazių. Kartais paprasčiausiai pasakau, kad mes visi nepakartojami, ir tas pats eilėraštinis gali pažadinti labai skirtingas mintis. Primenu, kad visų pasisakymai teisingi ir geri, jei tik kalbantys jaučia, kad sako tai, kas jam svarbu.

Ugdymui ir socialinei ar psichologinei terapijai būtinas holistinis požiūris į žmogų. Vadovaudamiesi šiuo požiūriu suprantame emocijų išgyvenimų, kūno laikysenos ir pojūčių sąsajas. Depresija sustingdo jausmus, sulėtina mintis, priverčia izoliuotis nuo kitų žmonių. Lietimo pojūčiai ilgiausiai išlieka. Panaudoti kinestezinį intelektą visada pravartu. Jei skaitysime eilėraštinį apie jūrą ar žuvėdras, palieskime rankomis pajūrio akmenukus ar kriaukles. Ką ugdytiniai jaučia čiuopdami? Kokie prisiminimai atgyja? Lietimo pojūčiai atpalaiduoja, o atsipalaiduoti prieš energijos koncentravimą ir kryptingumą reikalaujanti meninės kūrybos procesą labai pravartu.

Perskaite eilėraštį, pasidalijame spontaniškai kylančiomis mintimis. Tačiau po skaitymo ir po trumputės diskusijos gali paaiškėti, kad kalbėtis lyg ir nebėra apie ką, o eilėraštyje dar daug egzistenciniu požiūriu vertingos informacijos. Akivaizdu, kad ugdytiniams sunku savo patirtį susieti su eilėraščio žmogaus patirtimi. Autentiškumas – terapeuto vertybė, taigi galime būti atviri ir papasakoti, kokie mūsų išgyvenimai atgyja skaitant eilėraštį ir kas mums yra labai reikšminga tekste (eilutė, kelios eilutės), kaip jos veikia mūsų viltį. Galime papasakoti kito žmogaus autentišką istoriją ir parodyti jos sąsajas su eilėraščiu. Mūsų konkretūs pavyzdžiai parodo ugdytiniui, kaip ieškoti eilėraščio ir savo patirties saitų. Kartais galime pažaisti; galime nepasakyti autoriaus pavardės, perskaityti eilėraštį ir paprašyti ugdytinius pafantazuoti, kas parašė šį eilėraštį: vyras, moteris, kokio amžiaus žmogus, kas to žmogaus gyvenime buvo, kur įsivaizduojame jį esantį? Šis metodas leidžia ugdytiniams savo išgyvenimus perkelti į poeto patirtį.

Just. Marcinkevičiaus eilėraštis „Kas girdi tylintį?“ grupės dalyvių paprastai nesužavi, žmonės pasako, kad poetas serga depresija. Paaiškinu, kad kartais žmogus iš tiesų būna kitų nesuprastas, vienišas, jo skausmas toks didelis, kad net atrodo, jog epušynas nuo to žmogaus sielvarto virpa. Mano aiškinimas padeda įveikti skaudžios patirties baimę. Skaitau eilėraštį dar kartą, ir prasideda skaudūs atsivėrimai. Ne vienas prisipažino, kaip norėjo numirti, rengėsi savižudybei. Baigdami diskusiją kuriame šūkį, kuris išgelbėtų kenčiantį, tylintį asmenį. Įsivaizduojame, kaip į tą šūkį atsiliepia medis, paukštis, žmonės.

Terapinėje diskusijoje dažnai išaiškėja, kad žmonėms trūksta elementarių egzistencijos žinių. Neapsiriboju klasikine diskusija, žodiniu informacijos teikimu, organizuoju egzistencijos žinių mokymąsi, orientuotą į kiek įmanoma daugiau intelekto rūšių (kinestezinį, kalbinį, intrapersonalinį, vaizdinį, tarpasmeninį, gamtinį, loginį). Mes vaikščiojame po kabinetą, prisimindami įvairius gyvenimo periodus, vidinius išgyvenimus rašome į nupiešto žmogaus kontūrus, o šalia žymime tai, kas būdinga to žmogaus aplinkai, iš popieriaus iškarpoje žuvėdras, ant vieno sparno rašydami tai, kas mus skatina veiklai,

o ant kito – kas mus stabdo, nuskraidiname popierinius paukščius tolyn. Mokymosi procese patirtus pojūčius ar Gilesnius išgyvenimus vėl aptariame, ieškome jų, savo patirties, eilėraštyje glūdinčios išminties jungčių.

Diskusiją-mokymąsi paprastai užbaigiu poetine improvizacija, kurioje pavartuju kiekvieno grupės dalyvio žodžius. Improvizacijos tikslai: 1) leisti žmonėms savo žodį išgirsti kolektyvinėje kūryboje ir atrasti save dvasinėje bendruomenėje; 2) padėti atrasti savo išgyvenimų sąlytį su senaisiais kolektyvinės sąmonės archetipais ir išgyventi nusiraminiamą ar pajauti energijos antplūdį.

Integruoti jausmus, mintis, patyrimus į visumą labai padeda universalūs simboliai: kelias, medis.

Poetinio mąstymo kompozicijai gali būti būdinga tokia schema: koks kelias po mano kojomis → ką sunkaus išgyvenau → ką darau dabar → kur einu → ko trokštu → kokie žmonės man suteikė stiprybės → koks medis man yra tvirtumo simbolis → kur einu → ko trokštu → koks dangus virš mano galvos?

Galima mąstyti ir taip: koks medis man yra tvirtumo simbolis, ir susitapatinti su medžiu. Aš medis → kokios mano šaknys → kokius sunkumus aš jau ištvėriau → ar sunkus gyvenimas pažeidė mano šaknis → kokius sunkumus ištvėrė mano artimiausi žmonės → mano šaknys pakankamai gyvybingos → jei sunkumus jau kartą ištvėriau, ištvėrsiu ir dabar → koks mano kamienas, šakos, lapai → koks dangus virš manęs → apie ką aš svajoju → koks dangus bus virš manęs, pildantis mano troškimams?

Poetinio mąstymo kompozicijose būna visi grupės dalyvių prisipažinimai, pastebėjimai, šiuo aspektu poetinio mąstymo kūrinys yra kolektyvinis; antra vertus, aš ją perteikiu kaip savo išpažintį, kaip savo patirtį, nevengdama įrašyti savo frazes ir išryškindama universalius simbolius – archetipus. Kolektyvinės poetinės kompozicijos klausymas visada lydimas begalinės nuostabos ir džiaugsmo. Žiūrint į klausančius poetinės kompozicijos, pastebima labai atgijusi klausančiųjų mimika, ji būna netgi išraiškinga. Akyse dažnai blizga ašaros, veidai būna paraudę. Kolektyvinės poetinės kompozicijos klausymą

lydinčioje diskusijoje pastebimos pagyvėjusios intonacijos, daugiau spontaniškumo, kalboje daugiau posakių.

Norintiems labiau susipažinti su poetikos terapijos metodika, galia rekomenduoti savo publikaciją „Poetinis neįgaliųjų ugdymas. Terapiniai poetinio ugdymo aspektai“, išspausdintą A. Piličiausko sudarytoje, 2005 metais „Krontos“ leidyklos išleistoje monografijoje „Neįgaliųjų meninis ugdymas“.

Poetikos terapijos rezultatai. 42 metų vyriškis paliudijo, kad jo nebūtų tarp gyvųjų, jei metus laiko nebūtų lankęs poetikos terapijos grupės; dauguma džiaugėsi galimybe intelektualiai ir dvasiškai bendrauti; ne vienas teigė, jog galėjo žmonėms pasakyti apie save tai, ko niekam niekada nebuvo pasakęs, ir liko suprastas; ne vienas akcentavo atsiradusį norą tvarkytis namuose, pagerėjusius santykius su giminėmis; buvo prisipažinimų, jog poetikos terapija leido suprasti, kad sunki patirtis – ne kažkas išskirtinio, ne kažkoks pra-keikimas, kad daugelis žmonių turi vienokių ar kitokių problemų. Moterims didžiausia poetikos terapijos vertybė – patirtos teigiamos emocijos, vyrams – pakitęs jų veiksmingumas, suteikta galimybė tarti savo žodį.

Patirtis patvirtino, kad pagarba individualumui, dvasinės individualybės paieškos leidžia laisvintis iš emocinės įtampos, gerina adaptaciją ir leidžia žmogui būti laisvam, turėti asmeninę poziciją visuomenėje.

Dalijimasis jausmais, dvasinio bendrumo ieškojimas visada mus dvasiškai ugdo ir stiprina. Taigi, drąsiai galime susėsti ratu, paskaityti eilėraščių ir pasidalinti išgyvenimais. Profesionali poetikos terapija siekia atidengti asmenybės nesuvoktą patirtį, transformuoti neigiamus jausmus, išplėsti sąmonės lauką, siekia geresnės savivokos.

AUTENTIŠKŲ LIUDIJIMŲ PAVYZDŽIAI

Šiame susitikime pasijaučiau normalus žmogus, pamiršau, kad sergu. Čia atėjęs galiu pakalbėti, skyriuje per savaitę laiko nepasakau nė žodžio.

Jei nelankyčiau jūsų valandėlių, matyt, dabar gulėčiau uždaramė skyriuje, apimta didžiulės depresijos.

Jei ne jūs, jei ne Renatos Lūšies meno studija, aš turbūt nesikelčiau iš lovos, gulėčiau nesiprausęs, nesusišukavęs, būčiau bomžas. Namuose apimtų depresija. Man taip gera pas jus, kad aš net pamirštu, kad sergu.

Tai buvo ne psichoterapijos valanda. Tai buvo gerumo terapija.

Kai man pasakė, kad teks gydytis Dienos centre, aš tuoj pat paklausiau, ar jūs tebedirbate. Man patinka viskas, ką jūs darote.

Einu ir galvojau, kokio siurprizo sulauksiu šios dienos poezijos terapijoje. Iš karto supratau, kad po mūsų bendravimo mano gyvenimas labai pasikeis. Taip ir buvo.

Labai gera prisiminti vaikystę. Tada nebuvo jokių problemų.

Labai gera, kai gali pasakyti, kas tave slegia. Čia susirinkusiems aš pasakiau tai, ko niekada nebuvo pasakiusi nė vienam žmogui.

Daug metų aš nepatyrčiau šitokio džiaugsmo.

Svarbiausia, kad galėjome pabūti kartu.

Galėjome pabendrauti.

Esu nustebusi, kad Daina ir Irena yra intelektualios moterys.

Čia atėjęs, aš pajaučiu kitus žmones ir išgirstu poeziją.

Aš mėgstu šiuos susitikimus, nes žinau, kad niekas iš manęs nepasijuoks.

Skyriuje mes net nepasišnekame vienas su kitu. O čia, kai ateiname, mes atsipalaiduojame, pradedame kalbėtis. Mums reiktų dažniau susitikti, pabūti kartu.

Kažkaip palengvėjo, lyg po labai geros muzikos koncerto.

Nenoriu eiti namo. Čia taip ramu.

Užsiėmimuose aš dažnai susijaudinu, o po jo labai lengva.

Man čia patinka. Pokalbiai siejasi su šventais dalykais.

Man čia buvo gera. Dabar aš norėčiau valandą paklausyti geros muzikos.

LITERATŪRA

1. Donskis L. Kaip nugalėti dvasios liumpenproletariatą? (2007). *Klaipėda*, gruodžio 24 d., p. 6.
2. Griškonytė A., Bačiulytė R. (1997). Psichikos ligonių vertybių sistemos ypatumai. *Psichiatrijos aktualijos*, 37–43.
3. Hynes A., McHynes-Berry M. (1994). *Bibliotherapy – the Interactive Process*. North Star Press of St. Cloud, Inc.
4. Juodraitis A. (2004). *Asmenybės adaptacija: kintamųjų sąveika*. VŠĮ Šiaulių universiteto leidykla.
5. Kačerauskas T. (2006). *Filosofinė poetika*. Monografija. Vilnius: Versus aureus.
6. Maslow A. (2006) *Motyvacija ir asmenybė*. Vilnius: Apostrofa.
7. *Meninis neįgaliųjų ugdymas: metodikos ir terapijos aspektai*. (2005) / Mokslinis red. ir sud. A. Piličiauskas. Vilnius: Kronta.
8. Podgorecki J. (2005). *Socialinė komunikacija mokytojams*. Monografija. Vilnius.